

תוכן העניינים

ז	תודות
1	מבוא
13	פרק א: גרסאות למשל הטבעות בעולם הלא קתולי
13	משל הפנינה של הפטריארך טימותאוס
24	ספקנות וסובלנות דתית במזרח ובאסלאם המוקדם
29	היפוכו של המשל: האגדה על אודות שלושת המתחזים
34	לעתים טבעת היא רק טבעת
36	משל הטבעות בספרד
37	סיפור המרגלית של אברהם אבולעפיה
45	משל שתי האבנים בספר שבט יהודה
	פרק ב: כניסתו של משל שלוש הטבעות
48	אל עולם הנצרות הקתולית
49	משל הטבעות של אטיין מבורכון
	מפגשה של הנצרות הקתולית עם דתות זרות
60	במאה השלוש עשרה
62	שיח בין־דתי בחצר הח'אן המונגולי
75	השפעת המפגש של הנצרות הקתולית עם דתות אחרות

פרק ג: התפתחות המשל בעולם הנוצרי:

- 81 **המאות השלוש עשרה עד השש עשרה**
- 82 גרסאות מסוף המאה השלוש עשרה
- 82 'סיפור הטבעת האמיתית'
- 88 'עלילות הרומאים'
- 95 הגרסאות האיטלקיות המוקדמות והתגבשות הנוסח הסובלני
גלגוליו של המשל אחרי דקאמרון של בוקאצ'ו:
- 118 בין קונפורמיות לסובלנות
- 127 שיחה בין הקיסר הביזנטי למלומד פרסי

130 **סיכום**

136 **נספח: אבישי מרגלית: 'הטבעת: על אודות פלורליזם דתי'**

150 **ביבליוגרפיה**

165 **מפתח**

מבוא

סובלנות דתית הייתה מאז ומעולם אתגר גדול לאנושות, והעימותים הדתיים בימינו אף מגבירים את העניין בניסיון העבר ובעיון בנושא השונות הדתית במהלך ההיסטוריה. כבעבר כן היום אנו עדים לקיומם של מתח בין-דתי, אידאולוגיות קיצוניות, דוגמטיות, דמוניזציה ופחד מפני המפגש עם בני דת אחרת. לפיכך מן הראוי לזכור ולהזכיר את מקומן של הפתיחות והסובלנות בתולדות היחסים בין הדתות, ואף להרחיק לימי הביניים בניסיון להתחקות אחר תולדותיו של רעיון הסובלנות הדתית. יש לקוות שמתוך כך יהיה אפשר לבסס את יסודותיו של שיח חיובי המדגיש את הדומה בין הדתות ואת המשותף להן, ומאפשר את קיומן של אמיתות שונות, זו לצד זו ובלא הכרעה.

הביטוי הספרותי של 'משל שלוש הטבעות' בימי הביניים מגלם בתוכו את גלגוליו של רעיון נדיר, רעיון הסובלנות הדתית, ועמו הרלטיביזם הדתי והספק בקיומה של אמת דתית אחת בלבד. הופעותיו בזמנים שונים ובמקומות שונים במרוצת ימי הביניים ובראשית העת החדשה משקפות בחינה חוזרת ונשנית של היחסים בין הדתות תוך הכרה בבסיס המשותף להן, הוא האב, המייצג את האל האחד. סקירת ההיסטוריה של המשל מלמדת כי הוא התפתח באזורים שבהם התקיים בימי הביניים מפגש בין-דתי, וכי פרקים חשובים בתולדותיו הושפעו מהמפגש הנוצרי-המוסלמי תחת שלטון האסלאם. סקירה זו מאפשרת גם מבט אחר על 'אחרותם' של ימי הביניים ועל הדרך שבה בחינת היחסים בין שלוש הדתות החיות מאות שנים בשכנות זו לצד זו משקפת גם התבוננות פנימית ומודעות של הקהילה הדתית למעמדה בעולם. תהילתו הרבה של משל שלוש הטבעות בתרבות המערב באה לו בעיקר הודות למחזה 'נתן החכם' שכתב בשנת 1779 הוגה הדעות

והמחזאי גוטהולד אפרים לסינג (1729-1781), המחזה האחרון שכתב.¹ גיבור המחזה, נתן החכם, הוא סוחר יהודי עשיר החי בירושלים המוסלמית בימי שלטון הסולטן צלאח א-דין, זמן קצר לאחר שכבש אותה מידי הצלבנים. משל שלוש הטבעות הוא גולת הכותרת של המחזה, והוא מציג באופן מופתי את מורכבות שאלת הזהות היהודית תחת שלטונה של דת אחרת, ואת רעיון האמונה כאל האחד המשותף לשלוש הדתות המונותאיסטיות הגדולות. בפרשנות למחזה הודגשה הזיקה בין נתן החכם לבין משה מנדלסון, הוגה דעות שייצג את מסר הסובלנות ואת כוחה של התבונה ביחסים ההדדיים בין היהדות לדתות האחרות. הפילוסופית חנה ארנדט גורסת כי באמצעות משל הטבעות הציג לסינג את התובנה שלטובת החברות והאחוה בין האחים במשל ולטובת האנושות כולה, יש לוותר על הרצון לדעת איזוהי הטבעת האמיתית, ועל השאיפה להחזיק באמת המוחלטת. בעיני לסינג, ריבוי הפרשנויות והדעות הנובע מן הוויתור על הרצון לזהות את הטבעת, כלומר את האמונה האמיתית, הוא גרעין ההוויה האנושית. הקהל הגרמני של זמנו, הוסיפה ארנדט, עדיין לא היה בשל להבנת המסר החבוי במשל ולקבלתו של דמות היהודי שיצר.²

המשל מספר על אב לשלושה בנים אהובים, שירש מאבותיו טבעת יקרה והבטיח לכל אחד מבניו כי יוריש לו אותה. כדי לקיים את הבטחתו פנה האב, בהתקרב יום מותו, אל צורף מומחה וביקש שיכין לו שתי טבעות זהות לטבעת המקורית. הצורף עשה את מלאכתו נאמנה כך שאף האב עצמו לא היה יכול לזהות עוד את הטבעת המקורית. לאחר מות האב הציגו הבנים, איש איש בתורו, את הטבעת שירשו, וכל אחד מהם טען כי בידו הטבעת האמיתית. שלוש הטבעות ב'נתן החכם' נמשלו לשלוש הדתות – היהדות, הנצרות והאסלאם – שכל אחת מהן

1 Gotthold Ephraim Lessing, *Nathan der Weise. Ein dramatisches Gedicht in fünf Aufzügen*, Berlin, 1779, pp.142-148

2 חנה ארנדט, נאום במעמד קבלת פרס לסינג, המבורג, 1959. Hannah Arendt, 'On Humanity in Dark Times: Thoughts about Lessing', trans. Clara Winston and Richard Winston, in *Men in Dark Times*, New York: Harcourt, Brace & World, 1968, pp. 3-31

אמיתית בעיני מאמיניה. מיד עם פרסומו נתפס המשל כיצירה המשקפת את רעיון הסובלנות הדתית, את הרוח ששררה בגרמניה בתקופת ההשכלה ואת הטענה שאין אמת דתית אחת העדיפה מאחיותיה. בשנת 1783 הוצג המחזה לראשונה על בימת התאטרון בכרליץ. בשנת 1856 פורסם לראשונה משל הטבעות בשפה העברית בתרגומו של מ' ברלינר תחת הכותרת 'הדתות והטבעות משולכות אשה אל אחותה'.³ בשנת 1874 התפרסם בגרמניה תרגומו הראשון של המחזה כולו לעברית. להלן המשל מתוך תרגום זה:

נתן: זה רבות בשנים חי בארץ קדם איש ולו טבעת אין ערוך אליה. ירושת אהבה, חותם על יד ימינהו. ושלל צבעים שונים כמראה הקשת לאבן הלשם בתוך המשבצת, ובקרבה צפון וסתום כח פלא, לתת את נושאה וליבו בה בטוח, בעיני אלוהים ואדם לחן ולחסד.

היפלא כי לא משה הטבעת מאצבע האיש מארץ קדם, ויחשוב מחשבות כי גם לנצח תישאר לזרעו לדור דורים אחריהו?

ויעש כן. וישאר הטבעת לאהוב מכל בניו: ויצוהו כי יתננה גם הוא באחרית ימיהו, לאשר יבחר לאהבה מכל בניהו; והבן האהוב נושא הטבעת, יהיה או לא יהיה הבכור מבטן, בכח טבעתו נשיא בית אביו יהי. בינה המלך!

סלדין: אבינה. ספּרה!

נתן: כה מבן לבן, הטבעת נמסרה, עדי אל אב לו שלשה בנים באה; שומעים בקולו היו שלושתם גם יחד. על כן שלושתם גם יחד אהב סלה. ומעת אל עת מדי שפך שיח אחד האחים לבד לפני אביהו, ואחיו לא היו כי ישוו אליהו, אז מצא אביו רק אותו לבדהו הטוב לפניו לרשת הטבעת; ככה חליפות את זה ואת זה פעם הבטיח אביהם, אף לא על שקר, כי דיבר בכל פעם אמת בליבהו, כי לו הטבעת מורשה תהי.

ככה יעשה האב כל ימי חייהו, אולם יש קץ לכל חיים עלי ארץ, בא הקץ על אב זה הקיץ אלוה, ויהי האב דואג, מבלי יגוע, מה זה יעשה בטרם ילך ואיננו, הישקר באמונתו לבניו שנים, אשר בדברו גם

3 הדתות והטבעות משולכות אשה אל אחותה: תרגום שלוש תמונות מהמחזה נתן החכם, תרגום מ' ברלינר, מנהיים: הוגרפה, 1856.

המה בטחו? ומזימות הוא יעץ וישלח חרש, לבקש חרש חכם וימצאהו, עושה מלאכה בזהב ובאבן, ובתבנית טבעתו לעשות ציווהו שתיים אחרות תהיינה כמוה, איש לרעותה תדמינה שלושתנה. ויפליא החרש לעשות מלאכתהו, עד כי לא הכיר בראותו אותנה, האב, איזו טבעת הראשונה. ויקרא אל בניו טוב לב ושמה, אחד אחד אל חדרהו בסתר; לכל אחד נתן ברכתו – וטבעת; וימת. התשמע מלכי, שמוע?

סלדין: שומע אני! אך כלה דבריך!

נתן: כיליתי, כי אמנם הלא תבינה אחרית דבר. כמעט מת ויקבר האב, ויבוא איש איש מבניהו וכידו טבעתו, ונשיא הבית יאמר להיות. ויריבו כולמו ופשר הדבר בקשו לדעת, לשוא! אין מגיד למי באמת הטבעת; כאשר למי דת אמת אין מגיד עתה.⁴

מאז התפרסם במחזה 'נתן החכם' – מן היצירות הספרותיות היפות של ההשכלה הגרמנית – נחשב המשל למבטא ערכים המייצגים את רוח התקופה, וראש וראשון בהם – הסובלנות הדתית.⁵ חוקרי תרבות ההשכלה הצביעו גם על הרדיקליות של הפתרון שהציע המחזה לשאלת הדתות, המרמז שאין אפשרות להוכיח מהי הדת האמיתית, וכי האל

4 גוטהולד אפרים לסינג, נתן החכם: שיר־שיחה בחמש מערכות, תרגום אברהם בר גוטלובר [וינה תרל"ד], תל אביב: ירון גולן, 2003, עמ' 119-122; לתרגום חדש יותר ראו: נתן החכם: מחזה ב־5 מערכות מאת א.ג. לסינג, תרגום תרצה אתר, תל אביב: התיאטרון הלאומי 'הבימה', 1966; גוטהולד אפרים לסינג, נתן החכם, תרגום יוסף צור, ירושלים: כרמל, תש"ס/1999, עמ' 97-99.

5 ראו גם: גלילי שחר, 'גוטהולד אפרים לסינג', בתוך זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני, מבט אנציקלופדי, כרך ד: יהודים ולא יהודים בזמן החדש, עורכת: שולמית וולקוב, תל אביב: כתר, 2008, עמ' 82-83; עמוס אילון, רקוויאם גרמני: יהודים בגרמניה לפני היטלר, 1743-1933, אור יהודה: דביר, תשס"ה, עמ' 41-45; על התרגומים לעברית ועל גלגוליו התאטריים של המחזה נתן החכם בתרבות הישראלית ראו: Jan Kühne, "Deutschlands besseres Selbst?" – Nathan der Weise in Israel', in *Lessing und das Judentum Lektüren, Dialoge, Kontroversen im 18. und 19. Jahrhundert*, eds. Dirk Niefanger, Gunnar Och and Birka Siwczyk, Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2015, pp. 431-456

עצמו נלאה מן התחרות בין בניו על האמת, והוא לכאורה מצדד בסובלנות דתית.⁶

משל שלוש הטבעות כפי שסופר בידי לסינג הוא נקודת הסיום של הספר שלפנינו. מטרת הספר היא להתחקות אחר שורשיו הרעיוניים של המשל ולדון במשמעותו בשיח הבין-דתי. תולדות המשל והאלגוריה שבכסיסו פרושים לאורך ולרוחב תרבות ימי הביניים, ומגיעים אל המזרח המוסלמי. תולדות התגלגלות המשל אל אירופה ובתוכה ייבחנו כהתגלגלותו של רעיון – זמן הופעתו והנסיבות שבהן הופיע, מקום צמיחתו והקרקע התרבותית או האינטלקטואלית שבה נקלט. דרכו של המשל עשויה להפתיע. כשהופיע ב'נתן החכם', חתום ומוגמר בחותם ההשכלה והנאורות, הוא שימש מראה לאידאליים של התקופה – לרעיונות שהתגבשו עם התקדמות המחשבה במרוצת ההיסטוריה האירופית. ואולם הוא לא היה תוצר בלעדי של הנאורות המערב אירופית; רעיון הסובלנות הדתית כפי שנוסח במשל שלוש הטבעות לא נולד באירופה, אבל היא קלטה וטיפחה אותו באיטיות במשך מאות שנים.

החיפוש אחר מקורות המשל יתמקד בשלושת המרכיבים המייחדים אותו: הגרעין האלגורי שלו, תבניתו הצורנית והרעיון העומד בבסיסו – היחס בין האמונה הנתפסת כאמת היחידה לבין האמונות הנתפסות כשקריות. לאורם של שלושה מרכיבים אלה אסקור בהמשך את הגרסאות השונות למשל שלוש הטבעות. סקירה זו תראה, כי אף על פי שהמשל נוסח ונפוץ בעיקר בתרבות האירופית, מקורם של כל היסודות האלה היה במזרח.

נוסף על שאלת מקורותיו של המשל וכניסתו לתרבות האירופית, יעסוק הספר בהתפתחותו ובמשמעותו באירופה עצמה. המשל הופיע באירופה הקתולית באמצע המאה השלוש עשרה בנוסח שאינו מטיל ספק באמיתותה הבלעדית של הנצרות, ושולל את יתר הדתות. ואולם

6 שמואל פיינר, 'נתן החכם של לסינג: מבט מירושלים של מטה', בתוך אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל, עורכים: עמנואל אטקס, דוד אסף, יוסף קפלן, ירושלים: מרכז זלמן שזר, 2016, עמ' 219–227.